

Bogucki, Ambroży

"Rittermeszig man" w najstarszym zwodzie prawa polskiego

Przegląd Historyczny 69/1, 121-125

1978

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

AMBROŻY BOGUCKI

„Rittermeszig man” w najstarszym zwodzie prawa polskiego

Jednym z najbardziej kontrowersyjnych określeń w najstarszym zwodzie prawa polskiego („Księdze elbląskiej”) jest termin *rittermeszig man*. Ustęp dziesiąty artykułu 15 NZ zawiera stwierdzenie, że jeśli na drodze wiejskiej zostanie zabity *eyn ritter adir eyn rittermeszig man*, wtedy zabójca płaci krewnym zabitego 50 grzywien¹. Zdaniem O. Balzera wyrażenie *rittermeszig man* jest amplifikacją stylistyczną lub tautologią wyrazu *ritter*². Niektórzy historycy uważali termin *rittermeszig man* za określenie przynależności do niższej warstwy rycerstwa: W. Semkowicz i H. Łowmiański uznawali go za synonim włodyki³, a M. Friedberg i B. Grekow sądzili, że oznacza on rycerza służebnego⁴. Uчені ci opierali się na nie zawsze wyraźnie sformułowanej przesłance, że *ritter* jest przedstawicielem wyższej warstwy rycerstwa. Inni badacze doszli do wniosku, że wyraz *ritter* oznacza każdego rycerza, a wyrażeniem *rittermeszig man* objęte są osoby nie należące do rycerstwa, ale mające prawo do rycerskiej główszczyzny i nawiązki. J. Matuszewski zaliczył do tej grupy osób w pierwszym rzędzie włodarza, którego uważał za chłopa zarządzającego majątkiem feudała⁵. Zdaniem S. Russockiego, K. Buczka, K. Tischera i O. Kossmanna termin *rittermeszig man* oznacza kupca i „gościa”⁶. K. Buczek stwierdza, że włodykami nazywano w Polsce w czasie powstania NZ nie tylko drobne rycerstwo, lecz wszystkich posiadaczy prawa rycerskiego. Odpowiednikiem wyrazu włodyka w NZ jest *ritter* (a nie *rittermeszig man*), a w innych źródłach polskich *miles*⁷.

Przyczyną trudności w interpretacji omawianego terminu jest wieloznaczność wyrazu *ritter* i jego łacińskiego odpowiednika *miles*. Historycy uważają termin

¹ *Najstarszy zwód prawa polskiego* [cyt. dalej: NZ], wyd. J. Matuszewski, Warszawa 1959, s. 189.

² O. Balzer, recenzja pracy M. Winawera, KH IV, 1890, s. 158.

³ W. Semkowicz, *Włodycy polscy na tle porównawczym stowiańskim*, KH XXII, 1908, s. 591 n.; H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, Warszawa 1967, s. 444 n.

⁴ M. Friedberg, *Klientela święca biskupa krakowskiego w w. XII—XIV*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby* t. I, Kraków 1938, s. 204; B. Grekow, *Polskaja Prawda*, [w:] *Izbrannyje trudy* t. I, Moskwa 1957, s. 364.

⁵ J. Matuszewski, *Rzekome rycerstwo niższe w najstarszym zwodzie prawa polskiego*, „Roczniki Historyczne” XXIII, 1957, s. 137—154. Sądzę, że termin *włoder* w NZ oznacza włodarza grodowego, który zapewne pochodził z rycerstwa; nie było więc moim zdaniem potrzeby wymieniania go pod nazwą *rittermeszig man*. Por. A. Bogucki, *Termin herre w najstarszym zwodzie prawa polskiego*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” t. XI, 1975, s. 67—74. W sprawie urzędu włodarza grodowego por. K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X—XIII wiek*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975, s. 120 nn.

⁶ S. Russocki, *Kilka uwag o tak zwanym rittermeszig man w Księdze elbląskiej*, PH t. XLVIII, 1957, z. 4, s. 769 nn.; K. Buczek, *O tak zwanym rittermeszig man i o „gościu” w najstarszym spisie prawa polskiego*, Cz. P-H t. XII, 1960, s. 141—164; K. Tischer, *Das älteste polnische Gewohnheitsrechtsbuch*, Freiburg 1969, s. 41; O. Kossmann, *Bauern und Freie im Heinrichauer Gründungsbuch und in der „Elbinger Handschrift”*, „Zeitschrift für Ostforschung” t. XIX, 1970, z. 2, s. 280 n. Por. J. Matuszewski, *Normy recypowane i rodzime w Najstarszym Zwodzie prawa polskiego*, CzP-H t. XXII, 1970, z. 2, s. 223.

⁷ K. Buczek, op. cit., s. 145 nn.

ritter w NZ za określenie przynależności do warstwy społecznej, różnią się tylko w poglądach na zakres tego pojęcia. Terminy *miles* i *ritter* są jednak także tytułami rycerza pasowanego. We wcześniejszym średniowieczu w Niemczech mianem *miles* określano każdego dorosłego członka stanu rycerskiego. Pasowanie na rycerza nie powodowało wtedy jeszcze zróżnicowania wśród rycerstwa, mógł je otrzymać każdy młodzieniec ze stanu rycerskiego po osiągnięciu pełnoletności i zdolności do pełnienia konnej służby wojskowej. Około połowy XIII w. nastąpiło w Niemczech ograniczenie zakresu terminów *miles* i *ritter*, a tym samym podwyższenie ich rangi. Odtąd pasowano na rycerzy tylko niektórych członków stanu rycerskiego i to dość często dopiero w starszym wieku. Związane z pasowaniem rycerskim określenia *miles* i *ritter* stały się dożywotnimi tytułami honorowymi, nadawanymi przez władców za długoletnią służbę⁸. Niepasowany członek stanu rycerskiego czyli giermek nazywany był po niemiecku *knecht* lub *knappe*, a po łacinie *armiger*, *famulus*, *cliens*, *serviens*. W Niemczech południowych przed połową XIII w. termin *militēs* w ściślejszym znaczeniu oznaczał najniższą warstwę rycerstwa, niższą od ministeriałów. Od połowy XIII w. warstwa ta określana jest w źródłach wyrażeniami *militēs et cliētes*, *ritter und knechte*, ponieważ tylko niektórzy jej członkowie byli rycerzami pasowanymi⁹. Na rycerzy pasowanych i giermków dzielili się także członkowie wyższych warstw rycerskich. W Niemczech północno-wschodnich (Brandenburgia, Łużyce) w XIII w. zacieśniał się podział na warstwy rycerskie zależne od pochodzenia¹⁰. Od drugiej połowy XIII w. wśród rycerstwa tych ziem wyróżniano rycerzy pasowanych od niepasowanych jeszcze giermków. Świeccy świadkowie dokumentu górnołużyckiego z 1283 r. są podzieleni na dwie grupy; pierwszą z nich stanowią *militēs*. Do *militēs* zaliczony jest m.in. Albert de Porsnitz, natomiast jego brat Mikołaj należy do grupy drugiej¹¹. Nie ulega wątpliwości, że wyraz *miles* jest tu tytułem rycerza pasowanego, a nie określeniem przynależności do warstwy rycerskiej.

H. von Loesch stwierdza, że także na Śląsku w XIV w. tytuł *miles* (*ritter*) nosili tylko rycerze pasowani: pozostali członkowie stanu rycerskiego byli nazywani *Knechte*, *Knappen*, *Schildknappen* oder *rittermässige Leute*¹². Jeszcze w XIV w. spotykamy jednak niekiedy w źródłach niemieckich termin *militēs* w szerszym znaczeniu, jako określenie zbiorowe obejmujące zarówno rycerzy pasowanych jak i giermków¹³.

Termin *rittermessig mann* oznacza w źródłach niemieckich, czeskich i śląskich w szerszym znaczeniu każdego członka stanu rycerskiego, a w ściślejszym giermka. Z dokumentu księcia świdnickiego Bolka II z 1342 r. dowiadujemy się, że na dworze książęcym doszło do konfliktu między Henrykiem z Bibersteinu a Hansem z Dornheim. Henryk postanowił wyzwać Hansa na pojedynek, jeżeli zostanie stwierdzone jego rycerskie pochodzenie. Zebrał się wówczas sąd rycerski (*ritter-recht*), złożony z rycerzy pasowanych i giermków (*ritter und knechte*), przed którym Hans udowodnił, że Dornheimowie są *gute rittermässige leute*. Sąd uznał też, że każdy *rit-*

⁸ E. Otto, *Von der Abschliessung des Ritterstandes*, „Historische Zeitschrift” t. 162, 1940, s. 33.

⁹ O. Zallinger, *Ministeriales und Militēs*, Innsbruck 1878, s. 28 n.

¹⁰ G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte” t. XXX, Breslau 1929, s. 23 nn.; H. von Loesch, *Die Verfassung im Mittelalter*, [w:] *Geschichte Schlesiens* t. I, Breslau 1933, s. 2:6.

¹¹ *Codex diplomaticus Lusatiae superioris* t. I [cyt. dalej: CDLus.], wyd. G. Köhler, Goerlitz 1856, nr 70: *Gregorio de Coperitz et Nicolao fratre ipsius, Alberto de Porsnitz militibus, et Nicolao fratre suo* — —.

¹² H. von Loesch, op. cit., s. 286.

¹³ K. H. Roth von Schreckenstein, *Die Ritterwürde und der Ritterstand*, Freiburg 1886, s. 331.

termässig man może pojedynkować się z Henrykiem z Bibersteinu¹⁴. W dokumencie tym określeniem *rittermässige leute* objęci są wszyscy członkowie stanu rycerskiego, a więc zarówno rycerze pasowani jak i giermkowie. Węższy zakres ma termin *rittermässig mann* w przywileju króla czeskiego Jana z 1329 r. dla ziemi zgorzeleckiej na Górnych Łużycach: *wer daz ein burger schult gebe einem ritte oder einem ritte mezzigen manne — — ob ein burger beclagen wolt eines ritte oder ritte mezzigs lehmann*¹⁵. *Rittermässig mann (lehmann)* jest tu przeciwstawiony mieszczaninowi (*burger*): słuszny jest więc pogląd H. Łowmiańskiego, że omawiany termin nie może oznaczać kupca. Zdaniem tego uczonego wyrażenie *rittermässig mann* określało serbo-łużyckich witeźiów, odpowiadających polskim włódykom¹⁶. Sądzę jednak, że w dokumencie z 1329 r. chodzi o podział rycerstwa na rycerzy pasowanych (*ritte*) i giermków (*rittermässig mann*), tak samo jak w cytowanym wyżej dokumencie górnołużyckim z 1283 r. Za wnioskiem tym przemawia porównanie dwóch dokumentów bawarskich, w których wymienione są warstwy rycerstwa: z 1307 r. — *grafen, vrien, dienstmannen, rittern, rittemaezzigen mannen*; i z 1317 r. — *grafen, freyen, dynstman, ritte und chnechte*. W obu dokumentach wyliczone są te same warstwy: hrabiowie, wolni panowie, ministeriałowie (*dienstmannen*) i niższe rycerstwo służebne, podzielone na rycerzy pasowanych (*ritte*) i giermków (*rittermässige mannen = knechte*)¹⁷. Łacińskim odpowiednikiem terminu *rittermässig mann* jest termin *militaris (homo militaris, vir militaris)*¹⁸. Czeskim synonimem omawianego terminu jest wyrażenie *rittirzski muž* (rycerski mąż), wyępujące w dokumencie księcia oleśnickiego i kozielskiego Konrada z 1359 r. jako określenie osób należących do rycerstwa¹⁹.

Według glossarium z XVIII w. *rittermässiger man differt a milite quippe militi prope aequalis, homo militaris, ministerialis*²⁰. J. Matuszewski uznał termin *miles* w tej definicji za określenie każdego wojownika konnego i dlatego doszedł do wniosku, że *rittermeszig man* to „człowiek równy rycerzowi”, który nie należy jednak do rycerstwa²¹. Z interpretacją tą nie można się zgodzić. Termin *miles (ritte)* był w Niemczech od późniejszego średniowiecza przede wszystkim tytułem rycerza pasowanego. Wobec tego *rittermässiger man*, który „różni się od rycerza, chociaż jest mu prawie równy” to członek stanu rycerskiego (*homo militaris*), nie będący rycerzem pasowanym. Wyraz *ministerialis* nie jest tu określeniem ministeriałów, niższej warstwy rycerstwa niemieckiego, która w XIV w. weszła w skład szlachty. Sądzę, że wyraz *ministerialis* w tej definicji oznacza giermka; niektóre określenia giermka są bowiem identyczne z nazwą sługi (*knecht, cliens, famulus, serviens*). Przeciw hipotezom uczonych negujących przynależność tak zwanego *rittermeszig man* do rycerstwa przemawia też kazuistyka NZ. Autor NZ powtarza np. w art. 15 (p. 4, 6 i 8) kilka razy, że za zabicie gościa, kupca, rycerza i chłopca na drodze książęcej płaci się księciu 50 grzywien, zamiast powiedzieć krótko, że za każde zabójstwo na drodze książęcej grozi kara 50 grzywien²². Trudno uwierzyć, że ten sam autor użył w art. 15/10 uogólniającego określenia, obejmującego kupców, gości, względnie klientelę feudałów.

¹⁴ CDSil. t. XXVII, s. 168 n.

¹⁵ CDLus. t. I, nr 201.

¹⁶ H. Łowmiański, op. cit. t. III, s. 444.

¹⁷ O. Zallinger, op. cit., s. 30.

¹⁸ CDSil. t. XXX, Sachregister, s. 373, por. przyp. 20.

¹⁹ CzP-H t. II, 1949, s. 456 n.

²⁰ Ch. H. Halthaus, *Glossarium Germanicum mediæ aevi* t. I—II, Lipsiae 1758, s. 1:51; cyt. wg. J. Matuszewskiego, *Rzekome rycerstwo*, s. 144.

²¹ J. Matuszewski, *Rzekome rycerstwo*, s. 143 n.

²² Na kazuistykę w NZ zwraca uwagę J. Matuszewski, wstęp do NZ, s. 103.

NZ datowany jest na drugą połowę XIII w. lub na początek XIV w. Mało prawdopodobna jest teza A. Vetulaniego, że NZ powstał na Śląsku²³. Powstaje więc pytanie, czy na ziemiach polskich poza Śląskiem w latach 1250—1320 pasowanie rycerskie powodowało zróżnicowanie wśród rycerstwa, które by uzasadniało użycie wyrażenia *eyn ritter adir eyn rittermeszig man*. Termin *miles* w źródłach ziem polskich poza Śląskiem z XIII i XIV w. jest przeważnie określeniem przynależności do rycerstwa. W dokumentach z XIII w. zbiorową nazwą *milites* obejmowane są wszystkie osoby należące do rycerstwa. Natomiast *miles* jako tytuł indywidualny występuje najczęściej przy imionach osób mniej zamożnych, nie piastujących urzędów. Dostojnicy książęcy i inni możni feudałowie wymieniani są zwykle z wyższym tytułem *comes*. Począwszy od końca XIII w. termin *miles* w niektórych źródłach polskich używany jest w zupełnie odmiennym znaczeniu. Jest umieszczony przy imionach dostojników, np. *dominus N. miles, palatinus* albo *strenuus miles N. palatinus*, przy czym nie wszyscy przedstawiciele szlachty wymienieni w danym źródle noszą tytuł *miles*²⁴. Wyrażenia *strenuus miles* lub *dominus N. miles* używane były w Niemczech jako tytuły rycerza pasowanego²⁵; sądzą więc, że takie samo znaczenie miały one w Polsce²⁶. O pasowaniu rycerskim w Polsce świadczy określenie występujące w dokumencie księcia mazowieckiego Bolesława II z 1298 r.: *miles noster cinctus Paulecz*²⁷.

Termin *miles* był więc w pewnych okresach jednocześnie określeniem przynależności do rycerstwa i tytułem rycerza pasowanego. W obu znaczeniach jednocześnie termin występuje w Niemczech od połowy XIII w., a w Polsce od końca XIII w. Niemieckim synonimem terminu *miles* w obu znaczeniach był wyraz *ritter*. Natomiast w języku polskim terminowi *miles* w każdym z znaczeń odpowiadał prawdopodobnie inny wyraz: rycerza pasowanego oznaczał zapewne termin „rycerz”, a określeniem przynależności do rycerstwa był „włodyka”. Włodykami w szerszym znaczeniu nazywano całe rycerstwo, a w ściślejszym znaczeniu drobne rycerstwo²⁸.

Sądzą, że termin *ritter* występuje w NZ w dwóch różnych znaczeniach. Poza art. 15/10 *ritter* jest określeniem przynależności do rycerstwa, niemieckim odpowiednikiem polskiego włodyki w szerszym znaczeniu. W art. 12/7, 12/10, 15/14, 15/16, 15/18, 15/20, 15/22, 21/1, 22, 23/3 autor NZ porównuje uprawnienia włodyków (*ritter*) i chłopów (*gebuer*), mówi o pojedynkach sądowych włodyków z chłopami i o pobycie jednych i drugich w karczmie. W artykułach tych nie spotykamy określenia *rittermeszig man*. Jak słusznie stwierdza J. Matuszewski, nie ma tu miejsca na niższą warstwę rycerstwa, pośrednią między *ritter* a *gebuer*²⁹. Terminem *ritter* w NZ poza art. 15/10 objęte jest więc także drobne rycerstwo. NZ potwierdza tezę K. Buczka, że nie istniała w tym czasie w Polsce prawnie wyodrębniona grupa niższego rycerstwa³⁰. Nie można się więc zgodzić z poglądem, że *ritter* oznacza w NZ tylko przedstawiciela wyższej warstwy rycerstwa, a *rittermeszig man* jest określeniem rycerza służebnego lub włodyki. Wyrazy *miles* i *ritter* jako określenia przynależności do warstwy społecznej oznaczają w ściślejszym znaczeniu nie wyższą, lecz niż-

²³ A. Vetulani, *Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego*, CzP-H t. V, 1953, s. 191 nn.; por. J. Matuszewski, *W sprawie śląskiego pochodzenia najstarszego spisu prawa polskiego*, tamże, s. 198 nn.

²⁴ A. Bogucki, *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa—Poznań 1972, s. 40 n., 56.

²⁵ G. Pfeiffer, op. cit., s. 20.

²⁶ Zamierzam uzupełnić tę tezę w innej pracy.

²⁷ KDMaz. Lub., nr 43.

²⁸ A. Bogucki, *Komes*, s. 44 nn., 104.

²⁹ J. Matuszewski, *Rzekome rycerstwo*, s. 148. Błędna jest hipoteza O. Kossmanna, op. cit., s. 285, że *gebuer* oznacza włodykę.

³⁰ K. Buczek, op. cit., s. 145 nn.

szą warstwę rycerstwa. *Milites-ritter* byli w Niemczech we wcześniejszym średniowieczu wasalami ministeriałów; w źródłach polskich XIII w. termin *miles* jest przede wszystkim tytułem mniej zamożnych ziemian; na Mazowszu w końcu XIV i w XV w. *milites*-władcy byli prawnie upośledzeni w porównaniu z *nobiles*-szlachtą³¹.

Termin *ritter* w art. 15/10 NZ oznacza najprawdopodobniej rycerza pasowanego, a *rittermeszig man* — giermka³². Wniosek taki jest uzasadniony tylko w tym wypadku, jeżeli NZ powstał nie wcześniej niż w końcu XIII w.; dopiero wtedy bowiem pojawia się w źródłach polskich poza Śląskiem tytułatura wyróżniająca rycerzy pasowanych. Możliwa jest także nieco inna interpretacja. Ograniczenie zakresu terminów *miles* i *ritter* w Niemczech spowodowało konieczność używania w określeniach całego rycerstwa dwóch terminów, oznaczających rycerzy pasowanych i giermków, np. *ein ritter oder ein ritter mezzig mann, ritter und knechten, milites ac etiam militares, milites vel clientes*³³. Autor NZ, najprawdopodobniej Niemiec, mógł użyć całego wyrażenia *eyn ritter adir eyn rittermeszig man* jako określenia każdego członka stanu rycerskiego nawet w tym wypadku, gdyby w Polsce pasowanie rycerskie nie powodowało jeszcze rozróżniania dwóch grup rycerstwa. Całe wyrażenie *eyn ritter adir eyn rittermeszig man* w art. 15/10 NZ znaczy moim zdaniem to samo, co wyraz *ritter* w innych artykułach NZ.

³¹ Por. przyp. 9, 24 oraz W. S e m k o w i c z, op. cit., s. 593.

³² Być może tak samo rozumiał te terminy A. H e l c e l, *Starodawne prawa polskiego pomniki* t. II, Kraków 1870, s. 22, który przetłumaczył je przez „rycerz lub szlachcic”. Możliwość takiej interpretacji rozważał także J. M a t u s z e w s k i, *Rzekome rycerstwo*, s. 148; odrzucił ją jednak, ponieważ za niemieckie określenie giermka uważał tylko termin *knecht*.

³³ Por. przyp. 9, 15 oraz O. Z a l l i n g e r, op. cit., s. 43.